

Vergaderjaar 1997–1998

24 244

Kiesrechaangelegenheden

Nr. 9

BRIEF AAN DE STAATSSECRETARIS VAN BINENNLANDSE ZAKEN

Aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

's-Gravenhage, 6 april 1998

1. Inleiding

Berichten in de pers naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen op 4 maart jl. hebben de indruk gewekt dat er zich bij deze verkiezingen vele **problemen** hebben voorgedaan **met de stemmachines**. Onderstaand zal, mede met het oog op de Tweede-Kamerverkiezingen op 6 mei a.s., in reactie hierop worden ingegaan op het gebruik en functioneren van stemmachines in het algemeen en meer specifiek bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen. Hierbij zal tevens worden ingegaan op de berekening van de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen, aangezien – zoals hieronder nog zal blijken – juist hier zich bij de gemeenteraadsverkiezingen de problemen voordeden die veel aandacht in de pers hebben gehad.

2. Functioneren en gebruik van stemmachines algemeen

In Nederland wordt inmiddels in meer dan 70% van de gemeenten gestemd met behulp van elektronische stemmachines. De beslissing om al dan niet over te gaan op elektronisch stemmen ligt bij de gemeenten. Er mogen echter alleen stemmachines bij de verkiezingen worden gebruikt die zijn goedgekeurd door de Minister van Binnenlandse Zaken. Alvorens de Minister zijn goedkeuring verleent, dient over de werking van de stemmachine advies te worden uitgebracht door een onafhankelijke keuringsinstelling. In hoofdlijnen wordt hierbij gekeurd op gebruikersvriendelijkheid voor de kiezer en voor het stembureau, op technische betrouwbaarheid en veiligheid. Daarnaast is een belangrijk toetsingscriterium of het stemgeheim voldoende door de stemmachine gewaarborgd wordt. De voorwaarden waaraan stemmachines moeten voldoen en de keuringsprocedure zijn gedetailleerd vastgelegd in de Regeling goedkeuring en voorwaarden stemmachines 1997.

Momenteel zijn er drie verschillende types van stemmachines goedgekeurd en in gebruik bij gemeenten. In de eerste plaats betreft dit een stemmachine met stempaneel waarop de kiezer een totaaloverzicht heeft

van alle deelnemende kandidatenlijsten. Deze stemmachine wordt door de meeste gemeenten gebruikt. Dit type stemmachine is in 1991 goedgekeurd en sindsdien bij verkiezingen in gebruik. De stem wordt uitgebracht door het intoetsen op het stempaneel van de kandidaat van voorkeur en het vervolgens bevestigen van de keuze. Indien de kiezer een blanco stem wenst uit te brengen, dient hij de hiervoor bestemde toets in te drukken. Een enkele gemeente maakt nog gebruik van een in 1979 goedgekeurd type stemmachine met stempaneel, dat de voorloper is van het in 1991 goedgekeurde type. Belangrijk verschil tussen beide stemmachines is de omvang van het stempaneel. Het in 1979 goedgekeurde type bevat 26 kolommen voor kandidatenlijsten met 30 kandidaten en het in 1991 goedgekeurde type 36 kolommen. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 was het stempaneel van dit oudere type te klein om alle 26 ingeleverde kandidatenlijsten te vermelden. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 6 mei a.s. zal het stempaneel opnieuw niet toereikend zijn, zodat de betreffende gemeenten andere middelen (stembiljetten of andere stemmachines) dienen te gebruiken.

Naast de twee types stemmachines met stempaneel is bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen in vier gemeenten voor het eerst gebruik gemaakt van stemmachines, waarbij de kiezer met behulp van een zogenaamd touchscreen zijn stem dient uit te brengen. Deze stemmachine wordt wel de gefaseerde stemmachine genoemd, omdat de kiezer op deze stemmachine in twee fasen een stem uitbrengt, te weten eerst op een politieke partij en vervolgens op een kandidaat van de betreffende partij. Bij deze stemmachine heeft de kiezer op de stemmachine geen totaaloverzicht van alle ingeleverde kandidatenlijsten. Een dergelijk overzicht dient op grond van het Kiesbesluit overigens wel naast de stemmachine te worden opgehangen.

3. Berekening van de officiële uitslag van de stemming

Zowel in de gemeenten waar met stemmachines wordt gestemd als in gemeenten waar met stembiljetten wordt gestemd, vindt de berekening van de officiële uitslag van de verkiezingen over het algemeen met behulp van de computer plaats. Dit geldt voor alle verkiezingen. Voor de berekening van de uitslag is op de markt specifieke software beschikbaar. De procedure die wordt gevolgd voor de berekening van de uitslag bij de Tweede-Kamerverkiezingen is als volgt¹.

Nadat de stemlokalen om 20.00 uur zijn gesloten en het stembureau een aantal op grond van de Kieswet cq het Kiesbesluit voorgeschreven handelingen heeft verricht, maakt het stembureau een afdruk van de stemmachine met daarop de aantallen stemmen per kandidaat, de aantallen stemmen per lijst en het aantal blanco stemmen. De geheugens van de stemmachines worden uit de stemmachine gehaald en overgebracht naar de burgemeester. De uitdraai van de stemmachine wordt aan het proces-verbaal van de stemming en de stemopneming gehecht. Dit proces-verbaal wordt eveneens naar de burgemeester overgebracht. Vervolgens worden op gemeentelijk niveau de aantallen stemmen per kandidaat, per lijst en de aantallen blanco stemmen vastgesteld. Dit gebeurt in de praktijk door middel van een inlezing van de stemgegevens van alle stemmachines door een computer. Indien geen gebruik wordt gemaakt van stemmachines, voeren de gemeenten de gegevens per stembureau alsnog in een computer in of stellen de totaaloverzichten handmatig vast.

De totaaloverzichten per gemeente en – indien het totaaloverzicht met behulp van een computer is gemaakt – de diskettes waarop deze totalen zijn opgeslagen worden vervolgens overgebracht naar de hoofdstembureaus. Dit overbrengen dient ingevolge de Kieswet «onverwijld» na het

¹ NB. In hoofdlijnen is de procedure bij de overige directe verkiezingen gelijk, met dien verstande dat bij gemeenteraadsverkiezingen en in enkele provincies bij statenverkiezingen er slechts sprake is van één kieskring, hetgeen de procedure vereenvoudigt.

maken van het stemmentotalenoverzicht per gemeente te geschieden. In de praktijk gebeurt dit op de donderdag na de dag van stemming (in 1998: 7 mei).

De diskettes van de gemeenten worden vervolgens per kieskring ingelezen door de hoofdstembureaus, die aan de hand hiervan en aan de hand van de stemmenoverzichten per gemeente de uitslag van de verkiezingen per kieskring vaststellen. Op de vrijdag na de dag van stemming (in 1998: 8 mei) houden de hoofdstembureaus een openbare zitting waarin ze de uitslag in hun kieskring bekend maken. De 19 hoofdstembureaus brengen na afloop hiervan de processen-verbaal van deze openbare zittingen over naar het centraal stembureau (de Kiesraad), met eveneens een diskette waarop de uitslag per kieskring is vastgelegd. De Kiesraad stelt vervolgens aan de hand van zowel de processen-verbaal van de zittingen van de hoofdstembureaus als de diskettes de uitslag van de verkiezingen vast. Op 11 mei a.s. zal de Kiesraad in een openbare zitting de officiële uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen bekendmaken.

4. Onderscheid stemmachines en uitslagberekeningsprogramma's

Het is van groot belang bij het beoordelen van de hieronder nog ter sprake komende problemen, dat een onderscheid gemaakt wordt tussen de stemmachines zelf waarop de kiezer zijn stem dient uit te brengen enerzijds (punt 2) en de computers en programma's, die gebruikt worden voor het berekenen van de uitslag (punt 3) anderzijds. Hiervoor kwam ter sprake dat stemmachines alleen bij de verkiezingen mogen worden gebruikt als ze zijn goedgekeurd door de Minister van Binnenlandse Zaken. In de Kieswet, noch in het Kiesbesluit, is een regeling opgenomen met betrekking tot de programma's waarmee en de computers waarop de uitslag van de verkiezingen wordt berekend. De Kieswet schrijft niet voor hoe de uitslag van de verkiezingen door de hoofdstembureaus en vervolgens het centraal stembureau moet worden berekend. Het staat hen derhalve vrij om dit met behulp van bijvoorbeeld een rekenmachine te doen, maar ook kan gebruik worden gemaakt van een computer. Zoals hiervoor ter sprake kwam is dit laatste inmiddels praktijk.

Binnen het Ministerie en de Kiesraad is in het verleden wel de gedachte naar voren gekomen dat ook voor de uitslagberekeningsprogramma's een goedkeuringsprocedure wenselijk is. Dat deze programma's goed functioneren is immers even belangrijk als het goed functioneren van de stemmachines. Eén en ander zal nog worden gezien, maar kan geen consequenties hebben voor de Tweede-Kamerverkiezingen. De ervaringen bij de gemeenteraadsverkiezingen op zich geven -zoals hieronder nog zal blijken- geen aanleiding om een goedkeuringsprocedure m.b.t. de software voor de uitslagberekening in het leven te roepen.

5. Officiële en officiële uitslag

Hiervoor kwam onder 3 ter sprake hoe de officiële uitslag van in het bijzonder de Tweede-Kamerverkiezingen wordt vastgesteld. Deze wordt doorgaans pas 5 dagen na de stemming door de Kiesraad vastgesteld. Bij gemeenteraadsverkiezingen zal de officiële uitslag over het algemeen op de vrijdag na de stemming bekend worden gemaakt. Hetzelfde geldt voor statenverkiezingen van provincies die uit één kieskring bestaan. De uitslag die op de avond van de stemming door de NOS in samenwerking met het ANP wordt bekendgemaakt, bevat slechts de officiële uitslag van de stemming, gebaseerd op een sneltelling door de gemeenten. Gemeenten bellen de resultaten van de stemming per partij

bij zowel gemeenteraads-, staten als Tweede-Kamerverkiezingen zo spoedig mogelijk na de sluiting van de stembureaus door naar het ANP.

In gemeenten waar met stemmachines wordt gestemd, zal bij gemeenteraadsverkiezingen de officiële uitslag op de avond van de stemming overigens gelijk zijn aan de officiële uitslag die op de tweede dag na de stemming bekend wordt gemaakt. De stemgeheugens van de stemmachines worden immers na de sluiting van de stembureaus met behulp van computers ingelezen en vervolgens wordt nog op de avond van de stemming automatisch de uitslag berekend. Deze uitslag wordt doorgebeld naar het ANP. Nadien wordt in principe geen nieuwe berekening meer gemaakt.

In gemeenten waar met stembiljetten wordt geteld, worden over het algemeen na de sluiting van de stembureaus de stemmenaantallen per partij doorgebeld naar het gemeentehuis. Indien er sprake is van gemeenteraadsverkiezingen, wordt vervolgens aan de hand hiervan -al dan niet met behulp van uitslagberekeningsprogrammatuur- een voorlopige zetelverdeling berekend die op de avond van de stemming door de gemeente bekend wordt gemaakt en doorgebeld naar het ANP. Nadien wordt door het gemeentelijk centraal stembureau de officiële uitslag berekend, waarbij ook de zeteltoewijzing aan de kandidaten plaatsvindt. Bij Tweede-Kamer- en statenverkiezingen worden de stemmentotalen per partij doorgebeld naar het ANP, die op basis hiervan de officiële uitslag van deze verkiezingen berekend.

6. Problemen bij de berekening van de uitslag in plaats van problemen met de stemmachines bij laatste gemeenteraadsverkiezingen

In de pers is na afloop van de laatste gemeenteraadsverkiezingen veel aandacht geweest voor de «problemen» die in onder meer Den Haag, Nijmegen, Groningen en Amsterdam zouden zijn opgetreden met de stemmachines. Deze «problemen» hadden echter te maken met de berekening van de uitslag en niet met de stemmachines zelf. In Amsterdam wordt zelfs – anders dan de pers deed veronderstellen – niet met stemmachines gestemd.

Probleem in Den Haag en Nijmegen was met name dat de uitslagberekeningssoftware op het netwerk was geïnstalleerd, waardoor vertragingen ontstonden bij zowel het inlezen van de stemgeheugens als de verdere verwerking. In Den Haag nam bijvoorbeeld het inlezen van de 247 stemgeheugens ongeveer 5 minuten per geheugen in beslag in plaats van de ongeveer 2 minuten, die het inlezen bij het testen in beslag had genomen. Volgens informatie van de leverancier kan een stemgeheugen overigens zelfs in 30 seconden worden ingelezen. Een ander vertragend element was, dat tussentijdse uitslagen werden gepresenteerd waarbij de verwerking van de stemmentotalen werd stilgelegd. Er is in deze gemeenten derhalve slechts sprake van een vertraging in de berekening van de uitslag. De uitslagberekeningssoftware heeft evenwel volgens informatie van de betreffende gemeenten goed gefunctioneerd. In Groningen was eveneens de uitslagberekeningsprogrammatuur op het netwerk geïnstalleerd. Probleem hier was dat de programmatuur niet goed op het netwerk werkte. De gemeente is toen overgegaan op stand-alone computers, waarmee vervolgens alsnog de uitslag kon worden berekend.

In Amsterdam wordt na de sluiting van de stembureaus per partij het aantal stemmen naar het gemeentehuis doorgebeld om aldaar de voorlopige uitslag te kunnen vaststellen. Bij de verwerking van de gegevens is het computersysteem dat hiervoor door de gemeente bij een extern bedrijf is ingehuurd gedurende drie uur uitgevallen. Na het

uitvallen van het systeem heeft de gemeente zelf een programma ontwikkeld waarmee de voorlopige uitslag is berekend. Deze is om 12.20 uur door de burgemeester gepresenteerd.

Ook in Amsterdam trad derhalve vertraging op. De uitslagberekeningssoftware op zich heeft in deze gemeente eveneens goed gefunctioneerd.

Gelet op het voorgaande is er in genoemde gemeenten alleen sprake geweest van een vertraging in de berekening van de officiële uitslag van de verkiezingen. Dat deze «uitslag» van de gemeenteraadsverkiezingen in deze gemeenten om bepaalde redenen niet op de avond van de stemming bekend was, is teleurstellend voor de pers, betrokkenen, belangstellenden en uiteraard ook voor de gemeenten zelf, maar vormt op grond van de Kieswet geen bezwaar. De officiële uitslag wordt immers op grond van deze wet bij gemeenteraadsverkiezingen pas de vrijdag volgend op de verkiezingen door het centraal stembureau bekend gemaakt, terwijl dit bij de Tweede-Kamerverkiezingen doorgaans pas op de vijfde dag na de stemming gebeurt. Van belang is dat de officiële uitslag in overeenstemming met de Kieswet wordt vastgesteld, hetgeen in de hiervoor genoemde gemeenten ook het geval is geweest.

In één gemeente heeft de uitslagberekeningssoftware echter niet goed gefunctioneerd, te weten in de gemeente Born. In deze gemeente deed zich de bijzondere situatie voor dat een lijstencombinatie de absolute meerderheid van het aantal stemmen had behaald, maar niet de absolute meerderheid van het aantal te verdelen zetels. Op grond van artikel P 9 jo. artikel P 4 van de Kieswet krijgt in een dergelijke situatie de lijstencombinatie alsnog een zetel ten koste van de lijst die de laatste restzetel heeft gekregen. Hierin was niet voorzien in de uitslagberekeningsprogrammatuur. Het centraal stembureau heeft de fout pas ontdekt na de officiële vaststelling van de uitslag op vrijdag 6 maart jl. Tegen de beslissing tot toelating van het gemeenteraadslid dat op grond van de laatste restzetel in de raad is gekozen is inmiddels beroep ingesteld bij de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State. Naar aanleiding van de problematiek in Born zal de betreffende softwareleverancier de software aanpassen.

7. Functioneren stemmachines met stempaneel bij laatste gemeenteraadsverkiezingen

De stemmachines met stempaneel hebben bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen over het algemeen goed gefunctioneerd, enkele incidenten daargelaten. Van de leveranciers is vernomen dat er een uitval van stemmachines met stempaneel is geweest van minder dan 0,5%. Dit is minder dan ooit tevoren. Het merendeel van de defecten was volgens de informatie van de leveranciers te wijten aan bedieningsfouten van het stembureau.

Aangezien de gemeenten bij elke verkiezing reservestemmachines beschikbaar hebben die direct inzetbaar zijn, zijn de problemen in alle gemeenten waar zich een storing voordeed snel verholpen. De uitval van de stemmachines heeft er niet toe geleid dat er stemmen verloren zijn gegaan. Belangrijke keuringsvoorwaarde voor stemmachines is namelijk dat de uitgebrachte stemmen niet verloren mogen gaan bij het falen van één of meerdere componenten, bij normaal gebruik of bij fouten in de bediening van de stemmachines (artikel 8.2 van de Regeling goedkeuring en voorwaarden stemmachines 1997). De stemmen worden daarom op meerdere plaatsen in het stemgeheugen opslagen.

Het geheugen van de stemmachine wordt na een storing uit de defecte stemmachine gehaald en vervolgens na de sluiting van de stemlokalen bij de stemopneming ingelezen door de nieuwe stemmachine. Dat er geen stemmen verloren zijn gegaan, kan overigens gemakkelijk worden

gecontroleerd aan de hand van een vergelijking van de aantallen kiezers die een stem hebben uitgebracht en het totaal van stemmen (inclusief blanco stemmen) dat op de stemmachine is uitgebracht.

In de gemeenten Utrecht en Vleuten-De Meern zijn stemmachines door stroomuitval korte tijd uitgevallen. Zowel de gemeente Utrecht als de gemeente Vleuten-De Meern hadden echter accu's gereed, die binnen 20 minuten ingezet konden worden. Keuringsvoorwaarde voor stemmachines is namelijk dat een noodstroomvoorziening (bijvoorbeeld accu's) de stemmachine zonder vervanging gedurende 8 uur volledig operationeel houdt (Artikel 12.1 Regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines 1997). Andere keuringsvoorwaarden zijn bijvoorbeeld, dat bij storingen in de energievoorziening de uitgebrachte stemmen niet verloren gaan, de ingevoerde kandidatenlijsten volledig gehandhaafd blijven en de functies van de stemmachine volledig gehandhaafd blijven (Artikelen 8.2, 8.3 en 8.4 van de Regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines 1997). De storingen in de energievoorziening in de gemeente Utrecht en Vleuten-De Meern hebben derhalve geen effect gehad op de werking van de stemmachines. Geconcludeerd kan dan ook worden dat de omvang van de (technische) problemen met de stemmachines met stempaneel bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen slechts gering is geweest.

8. Functioneren gefaseerde stemcomputers bij laatste gemeenteraadsverkiezingen

De nieuwe gefaseerde stemcomputers die voor het eerst bij de verkiezingen in 4 gemeenten (Medemblik, Gorinchem, Goes en Bunschoten) zijn gebruikt, hebben volgens informatie van de betreffende leverancier ook over het algemeen in technisch opzicht zonder problemen gefunctioneerd. Er zijn tijdens de stemming 2 stemmachines van de 50 uitgevallen, die binnen korte tijd zijn vervangen. Medewerkers van het Ministerie en de Kiesraad hebben twee stembureaus in de gemeente Gorinchem bezocht. Hun eerste indruk was dat de kiezers over het algemeen goed met de stemcomputer konden omgaan.

Een belangrijk probleem dat bij deze stemmachines optrad was echter de wachttijden in de stemlokalen. In de gemeente Goes stonden om 20.00 uur nog 100 kiezers te wachten om hun stem uit te brengen. Het heeft hier nog 40-50 minuten geduurd voordat alle wachtenden hun stem hadden uitgebracht. Aan de lange wachttijden lagen diverse oorzaken ten grondslag. In de eerste plaats moet de kiezer bij deze stemmachine twee handelingen meer verrichten dan bij de stemmachine met stempaneel. De gefaseerde stemmachine zal derhalve per definitie meer tijd in beslag nemen dan de stemmachine met stempaneel. De lange wachttijden zijn voorts terug te voeren op de omvang van de stemdistricten. Er waren in alle vier de gemeenten te veel kiezers per stemdistrict. Daarnaast vormde een probleem het feit dat de stemmachine zelf te langzaam functioneerde, onder meer doordat de stemmachine niet snel genoeg door het stembureau kon worden vrijgegeven voor de volgende kiezer doordat het opslaan van de stem van de vorige kiezer te veel tijd in beslag nam. Volgens informatie van één van de betrokken gemeenten is ten slotte te weinig instructie aan de kiezer een oorzaak van de lange wachttijden. In overleg tussen de gemeenten en de leverancier van de stemmachine wordt thans bezien hoe één en ander verbeterd kan worden. De tijd voor het opslaan van de stem is inmiddels al verkort.

Overigens vormt de tijd die het stemmen in beslag neemt geen zelfstandig keuringscriterium voor stemmachines. Dit element zal vanzelfsprekend wel een rol kunnen spelen bij de toetsing van de gebruikersvriendelijkheid van de stemmachine. Indien het stemmen op het ene type stemmachine meer tijd in beslag neemt dan op het andere

type stemmachine, maar de stemmachine op zich wel gebruikersvriendelijk is, zullen de stemdistricten hierop aangepast kunnen worden. Een andere mogelijke maatregel is dat twee stemmachines per stemlokaal worden opgesteld.

In totaal 3 gefaseerde stemcomputers (in Bunschoten en in Goes) konden voorts na de sluiting van de stembureaus geen gegevens produceren. Dit is in de loop van de avond alsnog hersteld, zodat de officiële uitslag in deze gemeenten alsnog berekend kon worden.

De gemeente Goes overweegt naar aanleiding van de wachttijden om bij de Tweede-Kamerverkiezingen op 6 mei a.s. weer met stembiljetten te stemmen. Dit zal mede afhangen van het feit of de aangepaste stemmachines naar het oordeel van het gemeentebestuur voldoende snel functioneren. Hiervoor zal de gemeente een test houden met een groot aantal kiezers.

9. Consequenties voor de Tweede-Kamerverkiezingen op 6 mei 1998

Zoals uit het voorgaande blijkt hebben zich – enkele incidenten daargelaten – derhalve bij de gemeenteraadsverkiezingen van 4 maart jl. geen onoverkomelijke problemen met de stemmachines voorgedaan. Slechts een gering aantal stemmachines is uitgevallen, die binnen korte termijn weer vervangen werden. Er zijn hierbij geen stemmen verloren gegaan. Gemeenten waar voor het eerst met de gefaseerde stemmachines is gestemd hebben inmiddels enkele maatregelen getroffen om de wachttijden in de stemlokalen bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 6 mei a.s. te verkorten (o.m. kleinere stemdistricten, meer voorlichting). De leverancier van deze stemmachine heeft inmiddels ook de verwerking van de stemmen door de stemmachine versneld.

Ik voorzie gelet op het voorgaande dan ook geen problemen op het punt van de stemmachines bij de Tweede-Kamerverkiezingen.

Voorts heeft de uitslagberekeningssoftware op zich – met uitzondering van de gemeente Born – in alle gemeenten goed gefunctioneerd. In gemeenten waar zich vertragingen voordeden in de berekening van de officiële uitslag op de avond van de stemming, zijn inmiddels maatregelen getroffen om dergelijke vertragingen zoveel mogelijk tegen te gaan (o.m. berekening op stand-alone computers en niet via een netwerk werken, geen tussentijdse uitslagen berekenen, organisatorische maatregelen). Dat de berekening van de «uitslag» misschien niet op de avond van 6 mei gereed zal zijn, vormt uit het oogpunt van de Kieswet echter geen bezwaar. De vaststelling op de verkiezingsavond betreft immers slechts de officiële vaststelling door het ANP op basis van een sneltelling van de gemeenten. Gezien de maatregelen die enkele gemeenten hebben getroffen naar aanleiding van de ervaringen bij de gemeenteraadsverkiezingen, ga ik er vanuit dat de officiële ANP-uitslag op de avond van de stemming berekend en gepresenteerd kan worden. De Kiesraad stelt de officiële uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen vast op 11 mei, derhalve 5 dagen na de dag van stemming.

Voordien komen op 8 mei de 19 hoofdstembureaus bijeen om de uitslag per kieskring vast te stellen. Deze wordt vervolgens doorgegeven aan de Kiesraad.

Overigens zal de Kiesraad op korte termijn een test houden met de uitslagberekeningsprogrammatuur die de Raad als hulpmiddel hanteert om de uitslag te berekenen.

De Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken,
J. Kohnstamm